

ШАРҚ ФАЛСАФИЙ ТАФАККУРИ РИВОЖИДА ТАСАВВУФИЙ-ИРФОНИЙ БИЛИМЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Исақова Замирахон Рухитдиновна

*фалсафа фанлари доктори (DSc), профессор в.б. Наманган давлат университети,
Ўзбекистон, ms.zamiraxonisaqova@gmail.com*

ARTICLE INFO.

Калиг сўзлар: ирфон, Аллоҳ, ориф, илм, маърифат, хикмат, ирфоний билимлар, ҳол, мақом, ишқ.

Аннотация

Ўрта асрлар Шарқ фалсафасининг ўрганилмаган томонлари, ечимини топмаган жумбоқли муаммоларидан бири мазмуни ва кўлами жиҳатидан сермаҳсул бўлган Шарқ фалсафий тафаккури ривожда ирфоний билимларнинг ўрни масаласидир. Мақолада тасаввуф таълимотининг таркибий қисми бўлган ирфоний билимларнинг ўзига хос жиҳатлари ирфон аҳлининг борлиқ, билиш, комил ахлоқ, маънавият, ижтимоий ривожланиш, шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат, сабр, ризо, фақр, мушоҳада, мужоҳада, илохий робита, ишқ-муҳаббат ҳақидаги қарашлари билан боғланган ҳолда очиқ берилган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2023 LWAB.

Кириш (Introduction). Ҳар қандай давлат, ҳар қандай жамият ривожини ва тараққиётида унинг келажагини белгилашда маърифий, маънавий, тарихий меросга эътибор қаратилади. Буюк тарих, юксак маънавий мерос фаровон келажак учун асос бўлиб хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг “Ҳаракатлар стратегияси”даги устувор йўналишлар тизимида маънавий меросга эътибор янгича муносабатни талаб этди. Шу маънода, ирфон ва унинг Шарқ фалсафий тафаккури ривождаги ўрни масаласига ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида тадқиқот ишларини миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги асосида илмий ёндашилдики, комил инсон бўлиш, ҳалоллик ва адолат билан ҳаёт кечириш каби альтруистик, олийжаноб фазилатлар Шарқ фалсафий тафаккурининг негизини ташкил қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили (Literature review)

X-XIII асрларда яшаган мутасаввифларнинг ирфоний-фалсафий қарашлари кўлҳазма асарларда баён этилган. Мутафаккирларнинг ижоди, таълимотларининг айрим жиҳатлари соҳа олимлари томонидан тадқиқ этилган бўлиб, тасаввуф таълимотининг мазмун-моҳияти, ирфоний билимлар ривожининг ўзига хос жиҳатлари, набийлик ва валийлик парадигмаси масалаларини ёритишда шарқшунос олимларнинг фундаментал тадқиқотлари, жумладан, Э.Бертельс, А.Кньш, Р.Никольсон, И.Петрушевский, М.Массигнон, Ж.С.Тримингэмнинг монографиялари муҳим методологик асос бўлди. Хорижий мутахассис олимлар томонидан тасаввуфнинг фалсафий жиҳатлари, ирфоний билимлар ривожининг генезиси тариқат, ҳол, мақомот ҳақида М.Степанянц, Б.Радтке, А.Арберри, А.Гўлпинорли, А.Афлокий, У.Турар, А.Зарринкўб каби олимлар томонидан олиб борилган монографик тадқиқотлар маълум даражада мавзу

доирасидаги ирфоний билиш гносеологияси тадқиқига доир муаммоларни очиб беришда муҳимдир. МДХ мамлакатлари олимлари А.Кныш, М.Мухаммедходжаев, А.Смирнов, Е.Фролова, А.Хисматулин тадқиқотларида тасаввуфнинг фалсафий-ирфоний таҳлили, жумладан, тасаввуф онтологияси, гносеологияси, комил инсон ғоялари турли аспектда таҳлил этилган. М.Мухаммедходжаев тасаввуф гносеологиясининг фалсафий асосларини тадқиқ этган бўлса, Е.Фролова араб-ислом фалсафаси тарихи ва гносеологик аспектларини ўрганган. А.Смирнов Ибн Арабийнинг “Фусус ал-ҳикам” асарини парадигматик таҳлил этган. А.Кныш тариқатларининг ривожланиш тенденциялари, хусусиятлари ва тарихини ўрганган. А.Хисматулин Абу Ҳомид Ғаззолийнинг асарларини таржима қилиб, шарҳ ва изоҳлар билан бойитган. Юртимиз олимлари И.Мўминов, М.Болтаев, М.Хайруллаев, Ҳ.Алиқулов, Р.Носиров, Б.Тураев, Қ.Назаров, Ш.Мадаева томонидан Шарқ фалсафаси ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш бўйича бўйича махсус тадқиқотлар амалга оширилган.

Истиқлол йилларида тасаввуф ва тариқатлар тарихи йўналиши доирасида махсус тадқиқотлар олиб борилган. Н.Комиловнинг тасаввуф ва тариқатларнинг тадрижий ривожи, тасаввуф истилоҳларининг ирфоний моҳияти, Г.Наврўзованинг тариқатлар ривожидан нақшбандия тариқатининг баркамол авлод тарбиясидаги ўрни, Р.Шодиевнинг Марказий Осиё тасаввуфий таълимотлар генезиси таҳлили, О.Шарипованинг Хожа Абдулхолик Ғиждувонийнинг ахлоқий-фалсафий қарашлари ва унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни, Ж.Холмўминовнинг тасаввуф фалсафасининг келиб чиқиши ва “ваҳдат ул-вужуд” таълимотининг нақшбандия тариқатига таъсири, Г.Юнусованинг қодирийлик тариқати маънавий меросида инсон моҳиятини фалсафий таҳлили, Б.Номозовнинг Муҳаммад Порсонинг тасаввуфий қарашларининг фалсафий асосларини тадқиқ этиш борасидаги тадқиқотлари диссертациянинг илмий-назарий жиҳатдан асосланиши учун муайян даражада хизмат қилди. Мавзу доирасидаги тасаввуф истилоҳлари генезисига доир муаммоларни тадқиқ этишда А.Ш.Жўзжоний, А.Мухаммедходжаев, М.Степанянцнинг тасаввуфга доир асарлари методологик аҳамиятга эга бўлди [1.].

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Тадқиқотнинг услубий асосини илмий билишнинг объективлик (холислик), тарихийлик, мантикийлик, ворисийлик, системалилик, герменевтика, интерпретация, қиёсий таҳлил усуллари ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Ирфоний билимлар, бир тарафдан, диний билимларни мужассам этса, иккинчи тарафдан, динда диннинг моҳиятини ифодалайди. Дин билан ирфон илми моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл муносабатлари каби мураккаб ва бир-бирига ўзаро боғлиқ ҳодиса, яъни ислом дини минг йилдан ортиқ тарихи давомида мусулмон халқларнинг иймон-эътиқоди билан бирга ҳаёт ва тафаккур тарзи, маънавиятининг ажралмас қисмига айланган. Шу билан бирга, ирфон ҳам асрлар оша динни фаоллаштирувчи, жонлантирувчи функцияни бажарган. Бугунги кунда дунёнинг турли минтақаларида ислом динининг тарқалиши, бошқа дин вакилларининг ислом динини қабул қилишининг асосий воситаси ҳам ислом динининг илоҳсеварлик моҳиятини акс эттирган ирфон, ислом дини ақидаларини ҳаётининг мазмунига айланган ирфон аҳли ҳамда Куръон оятлари, ҳадис ҳикматлари ва тасаввуфий ғоялар сингдирилган ҳаётбахш ирфоний адабиётлардир.

Ирфон илми қадимдан турли шакл ва номлар билан аталиб, илоҳиётшунослик ва диний манбаларда турлича талқин этилган. Теизм тизимида ирфон орифнинг Худо билан васли тарзида намоён бўлиб, бу боғланиш объектнинг иродаси билан амалга ошади.

Шарқ фалсафий тафаккури ривожидан ақлий ва руҳий йўналиш ўзига хос бўлиб, ақлий йўналишда ирфоний билимлар инсон билишининг олий даражаси сифатида қаралган. Руҳий йўналишда руҳий билиш, маънавий камолот, ахлоқий поклик масалалари етакчи бўлиб, фалсафий атамалар мушоҳада ва руҳият мезони, руҳ билан табиат орасидаги зиддиятлар, инсон ақл-заковати, хислатлари қиёсий тадқиқ этилган.

Шарқ фалсафий тафаккури ривожда ирфоний билимларнинг тадрижий (эволюцион) камолоти куйидагича акс этган: X асрдан ўзига хос ирфоний билиш концепцияси сифатида “барча илмларни қамраб оладиган, ҳикмат ва фалсафани ҳам қўшадиган орифона тасаввуф шаклланиб, тараққий этган ҳамда XIII асрда ривожланиш чўққисига етган [2.13.] ва Шарқ фалсафий тафаккурининг ажралмас қисмига айланган. Ирфон илми ривожда аввал ўз-ўзини тарбиялаш (X-XI асрлар) орқали, кейинчалик шайх ёки пир воситасида (XII-XIII асрлар) ахлоқий фазилатларга эришилган [3.22.].

X-XIII асрларда Шарқ фалсафий тафаккури икки йўналишда тараққий этган. Биринчиси, рационал (ақлий) йўналиш бўлиб, Абу Наср Форобий (ваф. 950 й.), Абу Али ибн Сино (ваф. 1037 й.), Ибн Туфайл (ваф. 1185 й.), Фахриддин Розий (ваф. 1209 й.), Носириддин Тусий (ваф. 1274 й.) каби мутафаккирлар тасаввуфни ўрганиб, ирфоний билимларни инсон билишининг олий даражаси сифатида кўрсатишган.

Иккинчи, иррационал (руҳий) жабҳага Абу Бакр Колободий (ваф. 995 й.), Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср), Хожа Аҳмад Яссавий (ваф. 1167 й.), Сулаймон Боқирғоний (XII аср), Шайх Нажмиддин Кубро (ваф. 1221 й.), Яхё Сухравардий (ваф. 1191 й.), Айн ул-қуззот Ҳамадоний, Ибн Арабий (ваф. 1200 й.), Садриддин Кўнявий (ваф. 1273 й.), Жалолиддин Румий (ваф. 1273 й.), Азизиддин Насафий (ваф. 1300 й.), Ҳожи Бектош Валий (ваф. 1271 й.), Юнус Эмро (ваф. 1321 й.) каби ирфон аҳли мансуб бўлиб, бу йўналишда руҳий билиш ва маънавий юксалиш, ахлоқий поклик масалаларига эътибор қаратилган [4.7.], фалсафий-ирфоний атамалар, руҳ билан табиат орасидаги зиддиятлар, мушоҳада ва руҳият муносабатлари, инсон ақл-заковати, ҳикмат-хислатлари қиёсий таҳлил қилинган.

Ирфон диний-фалсафий тушунча сифатида орифнинг завқу шавқ, шухуд (Ҳақни қалб кўзи билан кўриш, Ҳақ билан Ҳақни кўриш) воситасида Аллоҳ ва Унинг моҳиятини ҳис этишидир [5.368.].

Ирфон илоҳий воқелик (Аллоҳ) билан бевосита алоқада бўлиш, Аллоҳни Унинг илми билан билиш ва Унинг маърифати билан англашнинг ифодаладиган диний-фалсафий истилоҳ (тушунча)дир. Инсон руҳи илоҳий моҳият билан бевосита боғланиб, унда яшайди. Бу жараёнда онг иштирок этмайди. Бунинг сабаби шундаки, англамаган ҳолат учун далил-исбот фойда бермайди. Илоҳий моҳиятни англаш борлиқни турли шакл (тасвир, образ, символ, модел, рамз, белги, тимсол, ғоя, ҳиссий инъикос, тушунча орқали)да ўзлаштириш концепциясини инкор этади.

Ирфоний билимлар ривожда борлиқ ҳақидаги қарашлар икки кўринишга эга бўлиб, биринчиси, “ваҳдати шухуд”, яъни идеал (Аллоҳ) бу оламда ўзининг белги (шухуд)сини намоён қилади. Борлиқни ана шу белгилар асосида билиш мумкинки, инсон вужудида Унинг мукамаллик белгиси бор. Инсон вужудини ўрганиш билан Борлиқни (ваҳдат)ни тасаввур қилиш мумкин. Бундай қараш Шайх Абу Бакр Колободий, Юсуф Хос Ҳожиб, Азизиддин Насафий асарларида акс этган [6.76.]. Иккинчиси, “ваҳдат ул-вужуд” деб аталиб, унга кўра, бутун Борлиқ Идеал (Аллоҳ)нинг вужудидан иборат. Унинг файзу таровати борлиқни ҳаракатлантириб туради [7.15.]. Бу каби қараш Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Ибн Арабий, Шайх Нажмиддин Кубро қарашларида мужассамдир.

Руҳий (иррационал) йўналишда борлиқ ва оламни билишда руҳий тасаввур ва ҳис-туйғуга асослангани учун “ирфон” деб аталган. Ирфон ақл билан англаб бўлмайдиган (иррационал), қалб, учинчи кўз, ботиний ҳол орқали ҳосил бўладиган билим [8.11.] бўлиб, “маърифат”, “ҳикмат”, “ладун илми”, “сир-асрор илми”, “маъвиба илми”, “фаросат илми”, “мукошафа илми”, “хузур илми”, “ғайб илми” деб ҳам аталган.

Ирфоний билимлар мағзини Аллоҳнинг зоти, феъли, исмлари ва сифатларини ишроқ (кўнгил ёруғлиги) орқали билиб олишга қаратилган илм ташкил этади. Эронлик олим Эҳсон Табарий ирфон истилоҳини илоҳий билимлардан бири сифатида “инсоннинг ўз нафсини поклаши, риёзат

чекиши, ибодат қилиши, зикр қилиши, хилватда ўтириши ва жазабага берилиши билан сайру сулук босқичидан ўтиб, Аллоҳ ва табиат ортидаги кучлар билан алоқа ўрнатиш ва шу йўсинда унинг қалби илҳом ва “ишроқ” манбаига айлангандан кейин қатъий ва шубҳасиз ҳақиқатга эришишидан иборат”лигини қайд этган [9.12.].

Ирфоний билимлар мазмуни акс этган адабиётларда ирфон илмига берилган иккита бир хил таъриф учрамаса ҳам, умумий шаклда, мазмунан ва моҳиятан бирдай тушунтирилган. Шарқ фалсафасининг муҳим таркибий қисми бўлган тасаввуф ва ирфон истилоҳи бир-бирига яқин бўлгани учун кўпинча бир маънода ҳам истифода этилади. Фикримизча, тасаввуф ирфонга нисбатан умумий тушунча бўлиб, кўлами кенгдир. Бир киши сўфий бўлиб, ориф бўлмаслиги мумкин. Бир киши тариқатга кириб, ирфондан баҳра олмаслиги мумкин. Ориф истилоҳи сўфий истилоҳига нисбатан юксакроқ, олий даражадаги маънода қўлланилади, яъни ориф Аллоҳнинг шухуд, асмо ва сифатларини идрок этган, абстракт (мавҳум) борлигидан кечиб, Ҳақ борлиғи билан бор бўлган кишидир. Ориф ирфон соҳиби, ҳақшуносдир. Демак, ирфон илми тасаввуфнинг илмий ва зеҳний томонини ифодаласа, тасаввуф ва тариқат ирфон илмининг амалий томонидир.

Ислом маданияти тараққиётида ўз ўрнига эга бўлган фақиҳлар, мутакаллимлар, муҳаддислар, файласуфлар, алломалар, ижод аҳли ўртасида муҳим фарқ бор, яъни улар алоҳида маданий қатлам сифатида қаралмайди. Ирфон илми туфайли ҳаётбахш қадриятлар ҳамда илоҳий маърифатдан насибадор бўлган ориф ва валий зотлар кашф этган маънавий сарчашмалар дунё юзини кўрди.

Ирфоний билимлар орифга қалб (кўнгил), фаросат, басират (ботиний нигоҳ), илҳом, кашф орқали тўғридан-тўғри Аллоҳнинг даргоҳидан берилган. Қалб инсоннинг тасаввур олами, тахаййули, ҳис-туйғулари, тазаккури, фикратини қамраб олган бўлса, ориф ирфоний маъноларни фаросат орқали фаҳмлаган. Басират ғайбни кўриш, руҳнинг илоҳий қувват билан англаб тафаккур этиш бўлса, ориф “важд” ҳолатида ўз (ички) оламга кириб, унда тасаввур ва образлар орқали ботиний билимларга эга бўлган, илоҳий ҳақиқатни мантикий далилларсиз англаган.

Ирфон илоҳий маърифат илми бўла, ирфон аҳлининг асл мақсади Аллоҳни билиш, таниш, англаш ва севиш, илоҳий ҳақиқатга эришишдирки, руҳий хуррият (озодлик) ориф экзистенциал борлигини ўзгартиришга қодир. Ҳар қандай тортишув, динлараро келишмаслик, мазҳаблараро зиддиятлар, мутаассиблик, айирмачилик, миллий ва этник низолар, қавмлараро курашлар, тоқатсизлик, келиша олмаслик каби негатив кайфият ўрнига толерантлик (бағрикенглик), сабр-тоқат, келишувчанлик, уйғунлик (гармония), муросасозлик, тинчлик, хотиржамлик, ботиний яшариш каби руҳоний ҳолат ижтимоий жараёнлар детерминациясини вужудга келтиради.

Ирфон илми ўз тарихи эга бўлган, лекин ҳозирги жамиятга тўла қўллаш мумкин бўлган трансцендентал (азалдан берилган) фалсафадир. Ирфон илоҳий маърифат илми бўлса, ирфон аҳлининг мақсади илоҳий ҳақиқатга эришишдир. Ирфон илми ҳақидаги диний-фалсафий концепцияни ретроспектив (ўтмишга алоқадор) кетма-кетликда умумлаштириб, инсонни Худо, борлик, инсон, ҳаёт, рух, табиат, ўтмиш, бугун, келажак, мазмун, шакл, маъно, моҳият ҳақида тафаккур қилиш, оламни ақлан ва қалбан идрок этишга ундайдиган умумбашарий қадрият деб айтиш ўринли. Ирфон илмини бир давлат ёки бир тариқат ёки шайх ёки ориф шахси билан унинг моҳиятини тўлиқ баён қилиб бўлмаслиги, ирфон илми умумбашарий қадрият экани, ирфон нафақат ислом дунёсининг барча диёрлари, шунингдек, ноосфера (ақл-идрок олами)ни гўзал ахлоқ, маънавий қадрият, пок ишқ ва ирфоний адабиёт билан қамраб олиши, орифона асарлар асрлар оша башариятнинг маънавий мулки бўлиб, келажак авлод учун ҳам юксак маънавий қадрият бўлиши англашилади.

Хулоса (Conclusion). Ирфон илмини ночизикли тафаккур асосида қайта таҳлил қилишдан ҳосил бўлган аксиома (ҳақиқат) шуки, ирфон илми жамият келажаги, ижтимоий барқарорлиги, ҳозирги

даврдиги мураккаб илмий-концептуал муаммоларни ҳал этишда беистисно “калит” вазифасини ўтайди. Ирфон илми фалсафий, маънавий, маърифий, ахлоқий барҳаёт ғоялари билан бугунги кун фалсафий ва илмий дунёқараши, тафаккур тарзини ўзгартиришга кўмак бера олади. Ташқи таъсир (хатти-ҳаракат) ички тузилиш (ахлоқ)га мос келган ҳолда жонли тизим (инсон) ички тузилиши (камолот)ни фаоллаштиради. Натижада синергетик таъсир вужудга келади, яъни ички хусусият (маънавият)ларга мос келган ташқи таъсир (ахлоқий поклик) позитив таъсирни ижобий ва зарурий йўналишга қуйидагича йўналтиради

Таклифлар (Recommendations). Ирфон илмининг моҳияти дунёвий ва илоҳий илмлар билан бирга фалсафа ва ҳикматни қамраб олиши, рационал ва иррационал билиш усуллари детерминик боғланиши, илоҳий маърифат ахлоқий поклик, риёзат билан узвийлиги, инсон зохири ва ботинини поклаш орқали ахлоқий фазилат эгаси бўлиши, илҳом, кашф орқали илм-маърифат, ирфоний файзга эришишида акс этади. Бунинг замирида гуманистик универсал ахлоқий қадрият, эзгу мақсад мужассамдир. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, баркамол авлод тарбиясида, эркин, фаровон фуқаролик жамиятини шакллантиришда, жамият маънавий-маърифий камолотида ирфоний асарларнинг ўрнини алоҳида эътироф этиш ўринли. Зеро, уларда кўтарилган масалалар асрлар оша ўз қимматини йўқотмаган, бугунги кун учун ҳам аҳамиятлидир. Ирфоний асарларни дунё кутубхоналаридаги факсимилеларини юртимизга олиб келиш ҳамда Имом Бухорий халқаро маркази, Имом Термизий, Имом Мотирудий, Ўзбекистонда ислом цивилизацияси марказлари билан ҳамкорликда мазкур асарларни таржима қилиш, шарҳлаш ва халқ маънавий эҳтиёжини қондириш бугуннинг кечиктириб бўлмас вазифасидир.

Адабиётлар рўйхати (References)

1. Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965; Кныш А.Д. Мусулманский мистицизм. – М.: Наука, 1992; Nikolson R. Sufis. Encyclopaedia of Religion and Ethics. Vol. 12. Edinburgh – New York, 1954; Studies in Islamic Music. Cambridge, 1967; Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV вв. Курс лекций. – Ленинград.: ЛГУ, 1966; Massignon. Essai sur les origines du lexique technique de la mystique of Islam. London, 1914; Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в Исламе / Пер. с английского А.Ставиской. Под ред. и с пред. О.Ф.Акимовской. – М.: Наука, 1989; Степанянц М. Философские аспекты суфизма. – М.: Наука, 1987; Радтке Б. Теологи и мистики в Хорасане и Трансоксании. Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). – Санкт Петербург.: 2001. Al-Nakim at-Termidi. Freiburg, 1980; Arberry A. Arberry of Katalogie of the arabik MSS in th litrariy of th India Office 2 / Sufism and ethcs. 1936. p. 97-98; Golpinarli A. Mevlana. Hayati, sanati, eserleri. – Istanbul.: 1954; Гулпинорли Абдулбоки. Мавлоно Жалолоддин. – Истанбул.: 1985; Аҳмад Афлокий. Маноқиб ул-орифин.Ж.1. – Истанбул.: 1989; Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Таржимон Нодирхон Ҳасан / Сўзбоши муал. ва масъул муҳ. С.Рафиъдин. – Т.: Истиклол, 1999; Зарринқўб А. Арзиши мероси суфия. – Техрон.: 1344/1967; Унинг ўзи: Жўстўжу дар тасаввуфи Ирфон. Душанбе.: Ирфон, 1992; Мухаммедходжаев А. Гносеология суфизма. – Душанбе.: Дониш, 1990; Смирнов А.В. Три решения проблемы трансцендентности и имманентности божественной сущности в философии Ибн Араби. Рационалистическая традиция и современность. Ближний и Средний Восток. – М.: 1990. 15-бет; Фролова Е.А. Проблемы веры и знания в арабской философии. – М.: 1983; Хисматулин А.А. Суфизм. Издательский Дом Азбука-классика; Петербургское Востоковедение, 2008; Муминов И. Философские взгляды Мирзы Бедия. – Т.: Фан, 1957; Болтаев М. Вопросы гносеологии и логики в произведениях Ибн Сины и его школы. – Душанбе.: Ирфон, 1966; Хайруллаев М. Ўрта Осиёда IX-XII асрларда маданият тараккиёт. – Т.: Фан, 1994; Аликулов Ҳ. Жалолоддин Давоний. – Т.: 1992; Носиров Р. Проблема познания реднеквековой Средней Азии (IX-XII вв.): Автореф. дис. ... докт. филос. наук. – Т.: 1990; Тўраев Б. Предвидение как форма научного познания. – Т.: 1985; Вақт муаммолари. – Т.: Ўзбекистон, 1986; Пространство. Время. Развитие. – Т.: 1992; Назаров Қ. Миллий истиқлол ғоясининг асосий мақсад ва

- вазифалари. – Т.: Янги аср авлоди, 2001. Мадаева Ш. Специфика формирования демократического мировоззрения в узбекском менталитете. Автореф. дис. ... док. филос. наук. – Т.: 2009; Комилов Н. Нажмиддин Кубро. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995; Унинг ўзи: Тасаввуф. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996; Унинг ўзи: Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. – Т.: Ўзбекистон ва Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1999; Унинг ўзи: Хизр чашмаси. – Т.: Маънавият, 2005; Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбанднинг билишга оид қарашлари. – Бухоро, 1997; Наврўзова Г.Н., Зоиров Э.Х., Юнусова Г.С. Тасаввуфда инсон ва унинг камолоти масаласи. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2006; Шодиев Р. Суфизм в духовной жизни народов Средней Азии (IX-XIII вв.) Автореф. дис. ... док. филос. наук. – Т.: 1993; Шарипова О. Абдухолик Ғиждувонийнинг тасаввуфий таълимотида олам ва борлиқ масалалари. Фалс. фан. номз. диссер. автореферати. – Т.: 2002; Холмўминов Ж. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг тасаввуфий-ирфоний қарашлари (“Шарҳи рубоиёт” асари асосида): Фал. фан. ном. дис. ... автореф. – Т.: 2003; Юнусова Г. Қодирия таълимоти ва унинг ижтимоий-ахлоқий моҳияти. Фалс. фан. номз. дисс. автореферати. – Т.: 2007; Намозов Б.Б. Муҳаммад Порсо тасаввуфий таълимотининг фалсафий асослари. Фал. фан. док. дис. ... автореф. – Т.: 2021; Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Т.: 2003; Тасаввуф сирру асрори // Мулоқот, 1998. № 8. 32-35-бетлар.
2. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII веков. – М.: Наука, 1960. 13-бет.
 3. Хайруллаев М. Ўрта Осиёда IX-XII асрларда маданий тараққиёт. – Т.: Фан, 1994. 22-бет.
 4. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009. 7-бет.
 5. Зарринқўб А. Жўстўжу дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе.: Ирфон, 1992. 368-бет.
 6. Комилов Н. Тасаввуф. II-китоб. Тавҳид асрори. – Т.: Ўзбекистон – Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1999. 76-бет.
 7. Смирнов А.В. Три решения проблемы трансцендентности и имманентности божественной сущности в философии Ибн Араби. 15-бет.
 8. Доктор Али Асғар Жалий. Ирфон асослари ва орифлар. Форс тилида. – Техрон. 1376/1956. 11-бет.
 9. Жўзжоний А.Ш. Тасаввуф ва инсон. – Т.: Адолат, 2001. 12-бет.
 10. Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. I-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996. 84-бет.